

КАТЕРИНА МАРЧУК

Тема магістерської роботи: "Особливості наративу «Повісті врем'яних літ»"
Науковий керівник: доктор філологічних наук, професор Білоус П. В.

Фокалізація та наративне оформлення «Повісті врем'яних літ»

«Повість врем'яних літ» – одне з найголовніших свідчень давності української літературної традиції.

Існує велика кількість робіт, присвячених різним аспектам дослідження цього оригінального твору. Так, О. Творогов у праці «Литература древней Руси» досліджує дану пам'ятку як літопис, тобто як систематичну історичну хроніку, коментує описані події з точки зору їх правдивості, пояснює місце усних переказів та легенд. Д. Лихачев у своїх «Русских летописях» торкається теми авторства «Повісті врем'яних літ», а саме ролі Нестора та Сильвестра у написанні літопису. Дослідженням цього літопису займалися О. Сліпущко, П. Білоус, В. Яременко та ін. Не зважаючи на велику кількість робіт, присвячених «Повісті врем'яних літ», вона залишається актуальною для нових літературних інтерпретацій.

Літопис фіксує значну кількість подій, втискаючи їх у порівняно невелике текстове полотно. Головною принципом художнього викладу тут виступає хронологічна послідовність та встановлення причинно-наслідкових зв'язків між подіями. Набагато менше уваги приділяється психологічним особливостям персонажів. Тому є необхідність говорити про наративну перспективу оповіді.

Наратор згадує лише те, що бачив на власні очі, чув від інших людей або дізнався з легенд. Він міг бути в кількох місцях одночасно і спостерігати за поведінкою різних персонажів в один і той самий момент, тому не є всезнаючим. Відповідно, велика кількість ситуацій опиняється поза колом його обізнаності, і ще більше інформації залишається поза наративом. Крім того, літописний жанр вимагає від оповідача чіткої структуризації та логічного викладу матеріалу, внаслідок чого велика кількість інформації, яка могла б зацікавити читача, виявилась додатковою, побічною щодо основного задуму, залишилася поза наративом. Оповідач обмежив виклад матеріалу певними логічними рамками, передбачивши можливість виникнення стихійних асоціативних нарацій, які з огляду на особливості жанру будуть надлишковими. У зв'язку з цим існують певні перцептивні та концептуальні обмеження щодо його оповіді.

Так, домінуючою інформацією в наративі є перелік та характеристика тих чи інших подій, які стосуються Руської землі «...пришов Боняк з половцями до Києва, і повоював навколо Києва, підпалив двір княжий на Брестові» [Пов, с. 130]; описи зовнішності, міміки, жестів відомих князів «Був Мстислав тілом дебелий, гарний лицем, з великими очима...» [Пов, с. 93]; точне відтворення сказаних ними слів у конкретній ситуації «Якщо я сяду на столі свого батька в Києві, то буду воювати з Святополком, бо цей стіл колись займав його батько Ізяслав» [Пов, с. 122]. Із огляду на це в «Повісті врем'яних літ» переважає зовнішня фокалізація подій. Завдяки такому наповненню наративу досягається передача максимальної кількості інформації з можливістю встановлення причин та наслідків описаних ситуацій. Вибір такого типу фокалізації виправданий із огляду на існування такого наративу як історичного документу.

Однак, попри домінуючу подієвість, наратор подекуди звертається до почуттів персонажів: «Древляни з радістю вступили у своє місто і звістили всім людям, і дуже зраділи люди у місті» [Пов, с. 37], «Бо Володимир любив свою дружину, і з нею раду радив про лад на своїй землі...» [Пов, с. 76]. У цьому випадку можна говорити про наявність внутрішньої змінної фокалізації. Таким чином, немає єдиної наративної перспективи щодо основних ситуацій, усі вони представлені з позицій різних персонажів. Тому фокалізаторами тут виступають як головні державні діячі, так і вихідці із простого народу. Завдяки внутрішній фокалізації можна робити висновки про світоглядні позиції тих чи інших людей, простежувати їхні реакції на зовнішні події. Проте це скоріше окремі згадки про внутрішній світ персонажів, своєрідні «штрихи почуттів», які «губляться» у загальному тексті.

Наратор обирає інший шлях для передачі емоцій. Він детально описує поведінку людей під час певної ситуації: «Та почули про його смерть люди, зійшлися без ліку й числа і плакали за ним – бояри як за заступником землі, бідні ж як за своїм заступником і годувальником» [Пов, с. 79]. Цей фрагмент містить інформацію про смерть князя Володимира. Читач має змогу уявити таку ситуацію і здогадатися про почуття персонажів, оскільки він попередньо знайомий із заслугами руського князя. У наративі знаходимо згадки про діяльність Мономаха: «...звелів Володимир усякому бідному і вбогому приходити на княжий двір і брати все, що треба, і їжу, і гроші із скарбниці...кожної неділі поклав він давати банкети у своєму дворі, щоб приходили туди бояри, гриди, і соцькі, і десяцькі, і кращі мужі...» [Пов, с. 76].

Отже, наратор залишає читачеві вільне поле для роздумів про склад характеру, мотивацію вчинків та особливості світогляду руських князів, але дає і «підказки» у вигляді словесних схем діяльності та взаємостосунків персонажів.

У наративному оформленні основних подій «Повісті врем'яних літ» простежується домінування дієгезису над мімезисом. Це пояснюється досить великим об'ємом подій, які покладені в основу наративу. Аби точно відтворити їхню послідовність та характерні особливості, оповідач змушений вдатися до стискання часу, короткого переповідання змісту ситуацій, уникаючи описовості та деталізації. Наратор поспішає «виплеснути» всі події перед очі читача, аби той сам міг проаналізувати їх, встановити причинно-наслідкові зв'язки, обдумати всі вчинки головних персонажів та дійти таким чином до логічного питання: від чого залежить благополуччя Руської землі?

Дієгетичні нарації виявляються найбільш зручним способом упорядкування інформації в умовах високої подієвої насиченості. Наратор робить спробу описати нестабільну політичну ситуацію в державі, коли один князь приходиться на зміну іншому, а перемоги над чужоземними завойовниками чергуються з поразками: «Після смерті Ярослава сів Ізяслав на батьковому столі у Києві, Святослав же в Чернігові, Всеволод у Переяславі, Вячеслав у Смоленську» [Пов, с. 102], «Знов прийшли половці війною на Руську землю. Всеволод вийшов проти них зимою в лютому, на другий день місяця. І половці перемогли перемогли у битві Всеволода...» [Пов, с. 103].

Однак усі події, згадані в оповіді, підпадають під суб'єктивну оцінку наратора. Він сам вирішує, які з них більш значимі і потребують детального опису, а які варті лише випадкової згадки та визначення дати. В очах оповідача така інформація стає другорядною, не вартою широких описів та окремих пояснень. Так, варто зіставити дві сумні події, які в наративі розміщені майже поруч. Перша – смерть Брячислава, князя Полоцького, інша – смерть Володимира, старшого сина Ярослава.

Незважаючи на те, що Ярослав був відомою людиною на Русі, обставини його смерті не є предметом зацікавлення наратора: «Помер у Новгороді Володимир, старший син Ярослава, і був похований у церкві Святої Софії, яку збудував сам» [Пов, с. 99]. Оповідач зазначає лише дату та місце поховання, згадуючи тут тільки про одну добру справу Володимира – побудову церкви. Інші його діяння залишаються поза увагою наратора,

Відповідно, ці події набувають дієгетичного оформлення, оскільки піддаються швидкому переповіданню без конкретизації уваги на якомусь окремому факті.

Другий уривок так само повідомляє про смерть без особливих вказівок на її причини: «В це літо помер Брячислав – батько Всеслава. Всеслав же, син його, сів на престолі батьковому в Полоцьку...» [Пов, с. 98]. Але наратор не закінчує на цьому дану нарацію. Він згадує легенду про народження Всеслава від волхвування, тобто від чаклунства. Нібито при народженні на голові у нього була сорочка, яку він мав носити все життя. Наратор недаремно вводить до тексту цю легенду. Нею він намагається пояснити особливості характеру князя, який часто був «немилосердним на кровопролиття».

У цій нарації поряд із дієгетичним способом викладу матеріалу знаходимо і елементи міметичного, зокрема цитований дискурс. Так, слова волхвів оповідач передає без змін і оформляє у вигляді діалогічного мовлення: « – Цю сорочку нав'язи на нього, хай носить її до смерті» [Пов, с. 98].

Отже, уже в невеликих за обсягом нараціях простежується суб'єктивна оцінка наратором зображених подій у контексті їх значимості в оповіді. Від семантичного навантаження кожної нарації залежить і спосіб її оформлення.

Спробуємо охарактеризувати спосіб викладу матеріалу в нарації, датованій 988 роком. Основною подією тут є хрещення Русі князем Володимиром. Однак, перш ніж описувати її, наратор вважає за потрібне розповісти про передумови такого рішення князя. Таке пояснення необхідне з огляду на багатотомові язичницькі традиції русичів, для яких уведення християнської релігії означало повну зміну попереднього світогляду.

Наратор вміло чергує дієгезис із мімезисом, то пришвидшуючи події, то уповільнюючи їх в найбільш значущих фрагментах. Так, облога грецького міста Корсуня не потребує деталізації, тому оповідач миттєво прогортає ситуації кількадечної тривалості: «В став князь на тій стороні міста, де пристань, на відстані одного перельоту стріли. І бились корсунці завзято. Володимир же взяв місто в облогу Люди за стінами знемагали...» [Пов, с. 64]. Такі події швидко переказуються наратором, підводячи читача до більш значущої – визнання поразки міщанами і вступ до Корсуня князівської дружини.

Тут наратор неспішно описує поведінку руського правителя щодо грецьких можновладців, точно відтворює їхні діалоги. Такі уривки оформлені міметично, адже вони необхідні для пояснення основної думки нарації. При передачі слів персонажів оповідач використовує цитований дискурс, який підтверджує достовірність інформації, емоційно наближує читача до згаданих подій, допомагає йому в тлумаченні поведінки персонажів: «Не личить християнок

видавати за язичників. Якщо хрестишся, то і сестру нашу візьмеш, і з нами одновірцем будеш. Коли ж не захочеш цього зробити, то не зможемо видати її за тебе» [Пов, с. 66].

Подібним чином побудована й інша частина даної нарації, безпосередньо пов'язана з хрещенням руського народу. Наратор знову «прогортає» вступну інформацію про повернення князя Володимира до Києва, знищення ним язичницьких ідолів, мотивацію вчинків киян. Натомість сцену самого хрещення він «смакує», детально описує кожну деталь: «...зібралось там люду сила-силенна. Забрели у воду, і стояли там одні по шию, інші по груди, дехто тримав дітей, молодь стислася до берега, а дорослі бродили; попи ж стояли на місці і творили молитви» [Пов, с. 71]. Незважаючи на те, що в цьому уривок описано різноманітні дії багатьох людей, при його побудові наратор віддає перевагу міметичному способу оформлення тексту, адже йдеться про поведінку людей, яка зафіксована одночасно, в одну і ту ж мить. Така деталізація опису необхідна для передачі сприйняття русичами нової релігії, поки що їм чужої.

Отже, в художньому оформленні наративу простежуються два способи викладу матеріалу: дієгезис та мімезис.

Наратор віддає перевагу дієгезису з кількох причин. Насамперед тому, аби в одному художньому творі акумулювати велику кількість історичних подій, які стосуються Київської Русі. У такому випадку часове стискання сприяє створенню чіткої та досить прозорої структури оповіді. Кожна нарація, визначена окремою датою, містить перелік основних подій, які відбулися у зазначений період часу. Якщо в цьому переліку немає ситуації, яка могла б стати, з погляду наратора, цікавим об'єктом оповіді, він оформляється винятково дієгетично. Якщо ж така має місце, то відбувається поєднання розповіді та інсценізації.

Іншою причиною дієгетизації художнього викладу є бажання наратора співпрацювати з читачем, лишаючи для нього вільне поле для художніх та наукових пошуків. Певні недомовленості оповідача, натяки є своєрідним кодуванням інформації. Завдання наратора – творче розкодовування, яке залежить як від особливостей його психічних процесів, так і від бажання та можливостей наукового пошуку. Матеріал, уміщений у даному наративі стає опорною конструкцією на шляху вивчення історії Русі. Спираючись на перелік подій кожної окремої нарації та знаючи їх точну дату, читач має змогу знайти ширше коло інформації про цей період із інших джерел: літературних, історичних, політичних та ін.

Крім того, кладучи в основу художнього викладу дієгезис, наратор створює широке подієве полотно, на тлі якого чітко виділяються найбільш значимі події шляхом міметичного їх зображення. Такі частини інсценізують для читача певні ситуації, які несуть особливе семантичне навантаження, вони сприяють доказовості та переконливості оповіді, адже, «краще один раз побачити, аніж сто разів почути». Крім того, мімезис дозволяє нараторові передавати слова персонажів за допомогою цитованого дискурсу, тобто дослівно, без змін. Якщо брати до уваги, що ці слова «списані» переважно з уст князів, то такий спосіб оформлення інформації унеможливило свідомої чи підсвідомої зміни семантики сказаного, «страхує» оповідача від субективізації наратованих подій через внесення змін у діалоги персонажів.

Для «Повісті врем'яних літ» характерними є наративований та цитований типи висловлювань.

В оповіді домінує наративований дискурс, тобто переважна більшість інформації передана словами наратора: «І вселився великий жах у половецьке військо, і страх напав на них і трепет перед лицем руських воїнів, і заціпеніли вони самі, і в коней їхніх не було швидкості в ногах» [Пов, с. 154]. Таким чином наратор уводить читача у художній світ, в якому живуть і діють персонажі. Він не лише констатує факти, а й творчо їх осмислює.

Оповідач не обмежується окресленням змісту ситуацій, а творчо їх відпрацьовує, додаючи власні емоції та почуття. Його суб'єктивна оцінка з'являється в тексті прямо чи опосередковано і піднімається над усім наративом, формуючи єдину точку зору, яка так чи інакше впливає на свідомість читача: «Проклятий Нерадець утік, а Ярополка поклали на коня і повезли у місто Володимир, а звідти в Київ. Назустріч вийшов йому благородний князь Всеволод, сини його і бояри і поховали Ярополка з великими почестями» [Пов, с. 120]. Уже один цей уривок переконує у тому, що оповідач вкладає у текст готові «подразники», які спонукають читача до роздумів та узагальнень. Він називає Нерадця «проклятим», а князя Всеволода – «благородним», але не пояснює, яким чином прийшов до таких висновків. Зацікавлений наратор може знайти в оповіді додаткову інформацію про те, як Нерадець проткнув шаблею Ярополка, який лежав на возі. Таким чином зрадник заслужив народний гнів і в очах наратора заслуговує на прокляття.

Уважний читач швидко знайде пояснення прикметнику «благородний» у відношенні до князя Всеволода. Згадаймо лише попередню історію руських князів – постійні міжусобиці та братовбивства, керовані однією метою – здобуття влади та багатства, небажання поступатися будь-кому, навіть рідному братові, безкінечний егоцентризм та пиха, які засліплюють і часто призводять до необдуманих вчинків. Контрастуючою на такому тлі видається поведінка князя Всеволода. Зазнавши поразки у битві з половцями, він не пішов просити допомоги у заздрісних сусідів, як багато його попередників, а звернувся за підтримкою до рідного брата, київського князя

Ізяслава. Всеволод не виборював мечем трон свого батька, а отримав його спадково, після смерті старшого брата.

Отже, наратор спонукає читача не лише читати текст, а й обдумувати, зіставляти, аналізувати ситуації та події, розширювати даний наратив власними висновками, стаючи таким чином його співтворцем.

Чимало наративної інформації подано у вигляді цитованого дискурсу, який повністю виключив можливість транспонованого оформлення висловлювання у межах певного наративу. Цитування діалогів персонажів дає змогу нараторові приблизити до читача художній вимір, де розгортаються основні події. Крім того, точне відтворення фраз сприяє створенню у свідомості читача образу того, хто говорить, дає змогу здогадуватись про характер та світоглядні особливості персонажа. Так, князь Володимир, обираючи віру для себе і руського народу, мав розмову з грецьким філософом: « – Добре тим, хто праворуч – у раю, горе тим, хто ліворуч – у пеклі. Філософ промовив: – Якщо хочеш з праведниками стати праворуч, хрестись» [Пов, с. 63]. За допомогою точного відтворення слів князя стає зрозумілим його вагання щодо вибору віри, адже цей крок досить складний та відповідальний. До того ж надто суперечливим йому здається «відбір» до раю та пекла. Філософ же намагається переконати Володимира в тому, що лише хрещеним людям може відкритися дорога до Царства Небесного.

«Повість врем'яних літ» має досить складну композицію, продиктовану особливостями жанру. Наратив складається зі «вступу», «основної частини» та «додатка». «Вступ» побудований у формі аналепсису, який завдяки спогадам про історичне минуле пояснює події, які мають місце у теперішньому для наратора часі. Характерною особливістю цієї нарації є відсутність точних дат. Усі події, згадані тут, є сукупністю легенд або переказів, які наратор чув або читав і тепер взявся переповідати, аби показати читачеві всю історію Руської землі. Деякі з цих легенд мають ще й підтекстове значення. Як приклад розглянемо біблійну легенду про «всесвітній потоп». У ній ідеться про те, як троє Ноевих синів, що врятувалися в ковчезі, розподілили між собою землю. Брати поклялися «не переступати нікому братній жереб, жити кожному в своїй частині». Таким чином, наратор пов'язує цю давноминулу ситуацію із теперішнім для нього часом, коли Русь потерпала від князівських міжусобиць, брат зраджував і вбивав брата заради розширення своєї влади. Оповідач зіставляє два часові пласти у межах одного наративу, аби вказати на порушення клятви, даної колись Ноевими синами, їхніми ж нащадками. Він вертає думки сучасників до причин Всесвітнього потопу, застерігає їх від необдуманих рішень, які неодмінно ведуть до гріха, закликає виховувати в собі співчуття, розуміння та повагу до ближнього.

«Основна частина» складається з окремих нарацій, кожна з яких окреслена чітко вказаним проміжком часу. Усі вони органічно доповнюють та продовжують одна одну, формуючи цілісну історію Руської землі. Кожна з них містить одну або кілька подій цієї історії. Деякі нарації можна розглядати й поза контекстом оповіді, як цілісне утворення. Так, інформацію про 987 рік укладено таким чином: постановка проблеми, шляхи її вирішення та результат. Проблема зміни світобачення вирішується шляхом порівняння найбільш популярних релігій серед інших народів: «Ходили ми до болгар на Волгу, дивилися, як вони моляться в храмі, себто в мечеті, і нема в них веселощів, а тільки печаль велика. Недобрий у них закон. І були ми у німців і бачили в храмах різну службу, але краси не бачили ніякої, та ось прийшли ми в грецьку землю. І повели нас на святкову службу: запалили кадила і влаштували церковні співи і хори...знаємо тільки, що служба у них краща, ніж у всіх інших землях» [Пов, с. 64]. Таким чином, внаслідок наочного порівняння було обрано християнську релігію як єдино прийнятну на Русі.

«Додатком» є вставна нарація, яка, на відміну від складових частин основного тексту, має окрему назву: «Повчання Володимира Мономаха дітям». Крім того, вона характеризується зміною оповідача. Тут оповідь ведеться від імені Володимира Мономаха – одного з найвідоміших київських князів. Незважаючи на те, що в заголовку вказано на прямих реципієнтів – Володимирових дітей, нарація розрахована на більш широку читацьку аудиторію. Про це говорить і сам наратор: «Діти мої або хто інший, слухаючи мою грамотицю, не посмійтесь над нею, а прийміть її до свого серця, і не лінуйтесь, а щиро трудіться» [Пов, с. 158].

Наратор застерігає читачів від порушень різноманітних суспільних норм, намагаючись попередити їхній егоїзм, гордощі, лінощі, жорстокість, заздрість та інші негативні риси, недостойні гідної людини. Крім того, оповідач звертається до теми князівських міжусобиць, яка не раз піднімається у наративі: «Якщо ж вам доведеться цілувати хрест перед братами своїми або перед будь-ким, то перше спитайте свого серця, на чому ви зможете стояти твердо, і тільки тоді цілуйте, а поклявшись, не переступайте клятви, бо загубите душу свою» [Пов, с. 159]. Наратор з висоти власного досвіду дає нащадкам цінні поради, а щоб не здатися голосливим, розповідає про ситуації, які мали місце у його житті.

Література:

1. Баррі П. Вступ до теорії: літературознавство, культурологія / П. Баррі. – К.: Смолоскип, 2008. – 339 с.

2. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист. – М., 1974. – С.122.
3. Білоус П. Українська середньовічна література. – Житомир: ЖДУ, 2008. – 288 с.
4. Брокмейер Й. Нарратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы / Й. Брокмейер, Р. Харре // Вопросы философии. – 2000. – № 3. – С. 29-30.
5. Капленко О. Наратив як модель світу: структурна побудова і проекція в художній текст / О. Капленко // Слово і час. – 2003. – № 11. – С. 10-16.
6. Лихачев Д. Русские летописи / Д. Лихачев. – Ленинград: Академия наук СССР, 1947. – 497 с.
7. Мафтин Н. Становлення наративної стратегії української новелістики / Н. Мафтин // Слово і час. – 2003. – № 12. – С. 42-46.
8. Сліпушко О. Образ автора в «Повісті врем'яних літ» / О. Сліпушко // Слово і час. – 2008. – №4. – С. 58-63.
9. Таран Л. Наратив визволення / Л. Таран // Слово і час. – 2005. – № 6. – С. 68-73.
10. Творогов О. Литература древней Руси / О. Творогов. – М.: Просвещение, 1981. – 126 с.
11. Ткачук О. Наративна перспектива та дистанція в модерністичному дискурсі кін. ХІХ – поч. ХХ ст. / О. Ткачук // Слово і час. – 2003. – №11. – С. 17-24.
12. Ткачук О. Наратологічний словник / О. Ткачук. – Тернопіль: Астон, 2002. – 173 с.